योगवासिष्ठः/प्रकरणम् ६ (निर्वाणप्रकरणस्य उत्तरार्धम्)/सर्गः ०८१

अध्यायः ८१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ राघव रुद्रं तं तदा तस्मिन्महाम्बरे ।

प्रवृत्तं नर्तितुं मत्तमपश्यं वितताकृतिम् ।। १

व्योमेवाकृतिमापन्नमजहद्व्यापितां निजाम् ।

महाकारं घनश्यामं दशाशापरिपूरकम् ।। २

अर्केन्दुवह्निनयनं चलद्दशदिगम्बरम् ।

घनदीर्घप्रभाजालमालानं श्यामलार्चिषाम् ।। ३

वडवाग्निदृशं लोलभुजोर्मिभरभासुरम् ।

एकार्णवार्णो द्राग्देहबन्धेनेव समुत्थितम् ।। ४

पश्याम्यनन्तरमहं यावत्तस्य शरीरतः ।

छायेव परिनिर्याति नर्तनानुविधायिनी ।। ५

सूर्येष्वविद्यमानेषु महातमसि चाम्बरे ।

स्थिता कथमियं छाया भवेदिति मतिर्मम ।। ६

यावद्विचारयाम्याशु तावत्तस्य तदा पुरः ।

सा स्थिता परिनृत्यन्ती विस्तीर्णा श्रीत्रिलोचना ।। ७

कृष्णा कृशा शिरालाङ्गी जर्जरा वितताकृतिः ।

ज्वालाकुलानलालोलवनसंभारशेखरा ।। ८

मिन्नाञ्जनतमःश्यामा यामिनोवाकृतिं गता ।
तमःश्रीर्देहयुक्तेव साकारेवाम्बरद्युतिः ।। ९
अतिदीर्घा करालास्या नभो मातुमिवोद्यता ।
दीर्घजानुभुजभ्रान्त्या मातुकामेव दिङ्मुखम् ।। १०
कृशा बहूपवासेव परिनिम्नमहातनुः ।
कज्जलश्यामला मेघमालेव पवनाकुला ।। ११
कृशाशक्ता यदा स्थातुं सुदीर्घा विधिना तदा ।
ग्रथितेव शिरारूपैर्दामभिर्दैर्घ्यशालिभिः ।। १२
तथा नाम सुदीर्घा सा यथा तस्याः शिरःखुरम् ।
मया दृष्टं प्रयत्नेन चिरोर्ध्वाधोगमागमैः ।। १३
अन्त्रान्त्रतन्त्रीग्रशितशिरःकरखुरोत्करा ।
आमूलात्सूत्रवलिता कण्टकानामिव स्थली ।। १४
विश्वरूपमयार्कादिशिरःकमलजालकैः ।
कृतमालामलालोकवातवह्निमयाञ्चला ।। १५
प्रलम्बकर्णालुलितनागा नृशवकुण्डला ।
शुष्कतुम्बीलताष्ठीलादीर्घालोलासितस्तनी ।। १६
कुमारबर्हिपिच्छौघैर्ब्राह्ममूर्धजमण्डलैः ।
लाञ्छितोच्चसुराधीशशिरःखट्वाङ्गमण्डला ।। १७
दन्तेन्दुमालाविमला विमलोद्द्योतपाततः ।
तमोर्णवोर्द्ध्वलेखेव वृत्तावर्तविवर्तिनी ।। १८
शुष्कतुम्बीलतेवोच्चैराकाशतरुसंस्थिता ।
विलोलावयवाष्ठीला वातैः पटपटारवा ।। १९
बृहत्तरङ्गोर्ध्वभुजा श्यामलोल्लासशालिनी ।
एकार्णवोर्मिमालेव नृत्तावृत्तिविवर्तिनी ।। २०
क्षणमेकभुजाकारा क्षणं बहुभुजाकुला ।
अनन्तोग्रभुजाक्षिप्तजगन्नर्तनमण्डपा ।। २१

क्षिप्रमेकमुखाकारा क्षिप्रं बहुमुखाकृतिः ।

अनन्तोग्रमुखी क्षिप्रं निर्मुखी चापि च क्षणम् ।। २२

एकपादान्विता क्षिप्रं क्षिप्रं पादशतान्विता ।

क्षणं चानन्तपादाढ्या निष्पादाकारिणी क्षणम् ।। २३

कालरात्रिरियं सेति मयानुमितदेहिका ।

काली भगवती सेयमितिनिर्णीतसज्जना ।। २४

ज्वालापूर्णारघट्टोग्रखाताभनयनत्रया ।

ज्वलद्धरेन्द्रनीलाद्रिसानूपमललाटभूः ।। २५

लोकालोकेन्द्रनीलोग्रश्वभ्रभीमहनुद्वया ।

वातस्कन्धगुणप्रोततारामुक्ताकलापिनी ।। २६

इन्द्रनीलाद्रितुल्योच्चतोरणोच्चैःप्रभाम्बरे ।

विश्रान्तकाचशैलाभभगभीषणवायसी ।। २७

नृत्यद्भुजलतापुष्पैर्नखशुभ्राभ्रमण्डलैः ।

पूर्णचन्द्रशतानीव भ्रमन्ती नभस्तले ।। २८

भ्रमद्भिर्व्याप्तदिक्चक्रा भुजैः कल्पाम्बुदैरिव ।

वर्षद्भिः प्राणिजप्रान्ततारालेखाबृहत्प्रभाः ।। २९

नखपुष्पाङ्गुलीवल्लीजालैर्भ्रान्तभुजद्रुमैः ।

कृष्णैः काननिताशेषगगनाग्रोग्रमूर्तिभिः ।। ३०

तमालतालतः स्थूलां भुवं दग्धमहावनैः ।

विडम्बयन्ती वलितां जङ्घासङ्घेन लोलता ।। ३१

अप्यनन्ते महाव्योम्नि पारं प्राप्तैः शिरोरुहैः ।

कुर्वाणेवाततं वासं चरत्तिमिरदन्तिनः ।। ३२

उह्यन्ते मेरवो येन तेन निश्वासवायुना ।

घनघुंघुमदिक्चक्रगगनग्रामघोषिणा ।। ३३

घनमारुतफूत्कारक्ष्वेडगेयं प्रगायता ।

नियतानुनयेनेव चलिता सानुवृत्तिना ।। ३४

ततो नृत्तवशावेशाद्वर्धमानशरीरिणी ।

मया दृष्टावधानेन गगनाभोगभूरिणा ।। ३५

यावत्तयाऽऽवृऽता देहे हेलावलनसारया ।

माला मलयकेलाससह्यमन्दरमेरुभिः ।। ३६

आसीत्तस्या युगान्ताभ्रमालिका पट्टपट्टिका ।

आदर्शमण्डलान्यङ्गे त्रीणि लोकान्तराणि च ।। ३७

कर्णयोर्हिमवन्मेरू रूप्यकाञ्चनमुद्रिके ।

ब्रह्माण्डघुंघुमैर्माला महती कटिमेखला । ३८

स्रजः कुलाचलाः शृङ्गवनपत्तनगुच्छकाः ।

जरत्पुरवनद्वीपग्रामपेलवपल्लवाः ।। ३९

तस्या अङ्गेषु दृष्टानि पुराणि नगराणि च ।

ऋतवश्च त्रयो लोका मासाहोरात्रमालिकाः ।। ४०

मुक्तालतादिकं नद्यः कालिन्दीत्रिपथादिकाः ।

धर्माधर्मावुभौ कर्णभूषणे चान्यकर्णयोः ।। ४१

स्तनास्तस्यास्तु चत्वारः स्रवद्धर्मपयोलवाः ।

वेदाः सकलशास्त्रार्थचतुःसंस्थानचूचुकाः ।। ४२

त्रिशूलैः पट्टिशैः प्रासैः शरशक्त्यृष्टिमुद्गरैः ।

निर्यदायुधजालानि स्रग्दामानि बिभर्ति सा ।। ४३

चतुर्दशविधा भूतजातयो याः सुरादिकाः ।

तस्याः शरीरशालिन्यास्ता लोमावलयः स्थिताः ।।४४

तस्याश्च नगरग्रामगिरयो देहशायिनः ।

नृत्यन्त्या सह नृत्यन्ति पुनर्जन्म मुदेव ते ।। ४५

जङ्गमात्मैकमेवैतज्जगदस्थावरं तदा ।

नृत्यतीति मया ज्ञातं परलोके सुखं स्थितम् ।। ४६

निगीर्णं जगदङ्गस्थं कृत्वा तृप्तिमुपागता ।

परिनृत्यति सा मत्ता जगज्जीर्णाहि चातकी ।। ४७

आदर्शप्रतिबिम्बस्थमिवाभात्यखिलं जगत् ।

तस्या वपुषि विस्तीर्णे स्वरूपिणि सरूपधृक् ।। ४८

सा न नृत्यति तत्सर्वं सशैलवनकाननम् ।

जगन्नृत्यति नानात्म मृत्वा पुनरुपागतम् ।। ४९

तज्जगन्नर्तन चारु तद्देहादर्शसंस्थितम् ।

चिरं मया तदा दृष्टमविनष्टं पुनः स्थितम् ।। ५०

विचलत्तारकाजालं भ्रमत्पर्वतमण्डलम् ।

मशकव्यूहवद्वातव्याधूतामरदानवम् ।। ५१

संग्रामोन्मुक्तचक्राभद्वीपार्णववृताम्बरम् ।

हेलाविवलनावर्त प्रौढशैलधरातृणम् ।। ५२

नीलगेघांशुकावृत्तिवातघुंघुमिताम्बरम् ।

काष्ठास्थ्यादिस्फुटास्फोटपटत्पटपटारवम् ।। ५३

जगत्पदार्थैर्व्यामिश्रैरमिश्रैर्मुकुरैर्यथा ।

व्याप्तमाभोगिभाकारैरङ्गैरङ्गभ्रमैस्तथा ।। ५४

मेरुर्नृत्यति लोलोच्चकुलाचलबृहद्भुजः ।

भ्रमदभ्रपटोपेतनमत्तनुतूनूरुहः ।। ५५

अत्यजन्तः समुद्राश्च मर्यादामुद्रणं द्रुमाः ।

भूमेर्नभस्तलं यान्ति नभसो यान्ति भूतलम् ।। ५६

पुराणि घर्घरारावैर्दृश्यन्ते लुतितान्यधः ।

सगृहाट्टालवास्तव्यं न च किंचिल्लुठत्यधः ।। ५७

तस्यां भ्रमन्त्यां चतुरं चन्द्रार्कदिनरात्रयः ।

नखाग्रलेखालोकान्तर्भ्रान्तिकाञ्चनसूत्रवत् ।। ५८

विभान्ति सृष्टयस्तस्या घर्माणि जलजालिकाः ।

इव नीहारहारिण्या नीलवारिदवाससः ।। ५९

खमेव तस्याः संपन्नं कबरीमण्डलं बृहत् ।

पातालं चरणौ भूमिरुदरं बाहवो दिशः ।। ६०

द्वीपाब्धयोऽन्त्रवलयः पार्श्वकाः सर्वपर्वताः ।

प्राणापानावलीदोलाः पवनस्कन्धशालिकाः ।। ६३

तदानुभूतं नृत्यन्त्यास्तस्या वपुषि विस्तृते ।

हिमवन्मेरुसह्याद्यैर्दोलनभ्रममद्रिभिः ।। ६२

तरदद्रिगुलुच्छास्ता वलयन्त्या तया स्रजः ।

पुनः कल्पान्त आरब्ध इव ताण्डवहेलया ।। ६३

सुरासुरोरगानीकरोमशाङ्गः शरीरकः ।

निस्पन्दं स्थातुमशकन्नसौ भ्रमति चक्रवत् ।। ६४

नानाविभवविज्ञानयज्ञयज्ञोपवीतिनी ।

सा सरन्ती नभस्यासीद्धनघूत्कारघोषिणी ।। ६५

तत्र भूतलमाकाशमाकाशमपि भूतलम् ।

प्रतिकृतिं भवत्यन्तर्न च किंचिद्विवर्तते ।। ६६

बृहन्नासागुहागेहनिर्गता घनघुंघुमाः ।

तत्रोग्रा वायवो वान्ति घोरघूत्कारकारिणः ।। ६७

नभःकरशतैस्तस्याश्चतुरावृत्तिवर्तिभिः ।

भाति चण्डानिलोद्धूतैराकीर्णमिव पल्लवैः ।। ६८

तदङ्गजजगद्वस्तुजातभ्रमणसंभवात् ।

दृष्टिर्धीरापि मे मोहे सन्ना सेनेव संगरे ।। ६९

प्रोह्यन्ते यन्त्रवच्छैला निपतन्ति नभश्चराः ।

लुठन्त्यमरगेहानि वलिते देहदर्पणे ।। ७०

मेरवः पर्णवद्व्यूढा मलयाः पल्लवा इव ।

हिमाद्रयो हिमकणा इवौर्व्योऽब्जलता इव ।। ७१

सह्या मह्यामिव खगा विन्ध्या विद्याधरा इव ।

वृक्षावर्ते भ्रमन्तोऽन्ता राजहंसा इवाम्बरे ।। ७२

द्वीपान्यपि तृणानीव समुद्रा वलया इव ।

सुरलोकालयः पद्मा आसंस्तद्देहवारिणि ।। ७३

विशदाकाशसंकाशे स्वप्नाञ्जनपुरोपमे ।

अङ्गे तस्या बृहज्जङ्घे पिण्डादित्यसमत्विषि ।। ७४

विन्ध्यो नृत्यति काञ्चनाचलवने सह्यश्च सह्यो गिरिः

कैलासो मलयो महेन्द्रशिखरी क्रौञ्चाचलो मन्दरः ।

गोकर्णो गगनाङ्गणे वसुमती विद्याधराणां पुरं

सर्वे जंगमतां गता वनभुवस्तस्याः शरीरे सदा ।। ७५

अब्धिर्नृत्यति पर्वते गिरिरपि प्रोच्चैर्नभःकोटरे

व्योमापीन्दुदिवाकरैः क्व चलितं भूमेरधस्ताद्गतम् ।

सद्वीपाचलपत्तनो वनगणः प्रोत्कीर्णपुष्पो दिवि

व्यालोलं जगदम्बुधाविव तृणं दिक्चक्रके भ्राम्यति ।। ७६

व्योम्नि भ्रमन्ति गिरयोऽम्बुधयो दिगन्ते लोकान्तराणि पुरपत्तनमण्डलानि ।

नद्यः सरांसि मुकुरान्तरिव प्रवृद्धवातावकीर्णतृणविक्रमणक्रमेण ।। ७७

मत्स्याश्चरन्ति च मरौ वरवारिणीव व्योम्नि स्थिराणि नगराणि भुवीव भान्ति ।

खे भूधरा गगनसंक्षयवारिवाहमुत्पातवातपरिवृत्तगिरिस्थितं तत् ।। ७८

ऋक्षोत्करो भ्रमति दीपसहस्रयन्त्रचक्रक्रमेण मणिवर्षणवेगचारुः ।

अन्तर्बहिश्च परितः प्रणयेन मुक्त विद्याधरामरगणैरिव पुष्पवर्षम् ।। ७९

संहारसर्गनिचया दिनरात्रिभागे बिन्दूपमा रजतयोर्दिवसोत्कराश्च ।

कृष्णाः सिताश्च परितोऽमलशुक्लकृष्णस्वादर्शमण्डलवदाकुलमुल्लसन्ति ।। ८०

रत्नानि भास्करनिशाकरमण्डलानि तारोत्करास्तरलमण्डलकान्तिहाराः ।

स्वच्छाम्बराणि वलितानि महाम्बराणि कुर्वन्त्यनारतमनल्पमलातलेखाः ।। ८१

कल्पान्तकालविलुठत्त्रिजगन्मणीनि व्यावर्तनैर्झगिति जातझणज्झणानि ।

तेजांसि झंकृततयोर्ध्वमधश्च यान्ति नानाविधानि गुणवन्ति विभूषणानि ।। ८२

संग्राममत्तभटखङ्गमरीचिवीचि श्यामायमानसकलातपवासराणाम् ।

व्यावृत्तिभिर्विलुठतामपि सुस्थिराणामाकर्ण्यते कलकलो जनमण्डलानाम् ।। ८३

ब्रह्मेन्द्रविष्णुहरवह्निरवीन्दुपूर्वा देवासुराः परिविवृत्तिभिरापतन्तः ।

अन्येऽन्य एव विविधा उपयान्ति यान्ति वातावधूतमशकाशनिविभ्रमेण ।। ८४

संहारसर्गसुखदुःखभवाभवेहा-नीहानिषेधविधिजन्ममृतिभ्रमाद्याः ।

सार्धं पृथक्च विलसन्ति सदैव सर्गे व्यामिश्रतामुपगता अपि तत्र भावाः ।। ८५

भावोद्भवस्थितिविपत्करणभ्रमाणां संहारसर्गभुवनावनिविभ्रमाणाम् ।

मिथ्यैव खे प्रकचतां खशरीरकाणां संलक्ष्यतेऽत्र न मनागपि नाम संख्या ।।८६

उत्पातशान्तिमरणोत्सवयुद्धसाम्य-विद्वेषरागभयविश्वसनादि तत्र ।

एकत्र कोश इव रत्नचयो विभाति नानारसाप्रतिघसर्गपरम्परं तत् ।। ८७

तस्याश्चिदम्बरमये वपुषि स्वभाव-भूतास्फुटानुभवभावजगद्व्यवस्थाः ।

सर्वक्षया मलिनदृक्कलिताम्बरस्थ- केशोण्ड्रकस्फुरणवत्परितः स्फुरन्ति ।। ८८

जगत्संक्षुब्धमक्षुब्धं दृश्यते स्थितिसंस्थिति ।

संचाल्यमानमुकुरप्रतिबिम्ब इवास्थितम् ।। ८९

नृत्यस्फुरत्प्रतापान्तर्जगदर्थाः प्रतिक्षणम् ।

स्थितिं त्यजन्ति गृह्णन्ति बालसंकल्पसर्गवत् ।। ९०

क्रियाशक्तिः शरीरेऽन्तः पूर्यमाणा अनारतम् ।

राशीभूय विशीर्यन्ते जगन्मुद्गकणोत्कराः ।। ९१

क्षणमालक्ष्यते किंचिन्न किंचिदपि सा क्षणम् ।

क्षणमङ्गुष्ठमात्रैव क्षणमाकाशपूरिणी ।। ९२

यस्मात्सा सकला देवी संविच्छक्तिर्जगन्मयी ।

अनन्ता परमाकाशकोशशुद्धशरीरिणी ।। ९३

कालत्रयस्थितजगत्त्रितयान्तरी हि चित्सा तथा कचति तेन यथास्थितेन। ।

रूपेण चित्रकृदुदारमनःस्थचित्र-संसारजालसदृशेन कचज्जवेन ।। ९४

सर्वात्मकैकवपुरेकचिदात्मकत्वा-त्संशान्तखैकवपुरेकचिदात्मतत्वात् ।

एवं निमेषणसमुन्मिषितैकरूपं सा बिभ्रती वपुरनन्तमनादि भाति ।। ९५

तस्यां विभाति तदनन्तशिलात्मकोशे लेखाब्जचक्ररचनादिवदेव दृश्यम् ।

व्योमात्मकं गगनमात्रशरीरवत्यां चित्त्वाद्द्रवज्जलधिकोश इवोर्मिलेखा ।। ९६

महती भैरवी देवी नृत्यन्त्यापूरिताम्बरा ।

तस्य कल्पान्तरुद्रस्य सा पुरो भैरवाकृतेः ।। ९७

शिरोमन्दाश्रितोग्राग्निदग्धस्थाणुवनावनिः ।

कल्पान्तवातव्याधूता वनमालेव नृत्यति ।। ९८

कुद्दालोलूखलबृसीफलकुम्भकरण्डकैः ।

मुसलोदञ्चनस्थालीस्तम्भैः स्रग्दामधारिणी ।। ९९

एवंविधानां स्रग्दामजालानां कुसुमोत्करम् ।

किरन्ती संसृजन्तीव नृत्तक्षुब्धं क्षयक्षतम् ।। १००

वन्द्यमानस्तया सोऽपि तथैवाकाशभैरवः ।

तथैव वितताकारस्तदोच्चैः परिनृत्यति ।। १०१

डिंबं डिबं सुडिंबँ पच पच सहसाझम्य झम्यं प्रझम्यं नृत्यन्ती शब्दवाद्यैः स्रजमुरसि शिरःशेखरं तार्क्ष्यपक्षैः ।

पूर्णं रक्तासवानां यममहिषमहाशृङ्गमादाय पाणौ पायाद्वो वन्द्यमानः प्रलयमुदितया भैरवः कालरात्र्या ।। १०२

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० निर्वाणप्रकरणे उ० पाषा० कालरात्रिवर्णनं नामैकाशीतितमः सर्गः ।। ८१ ।।